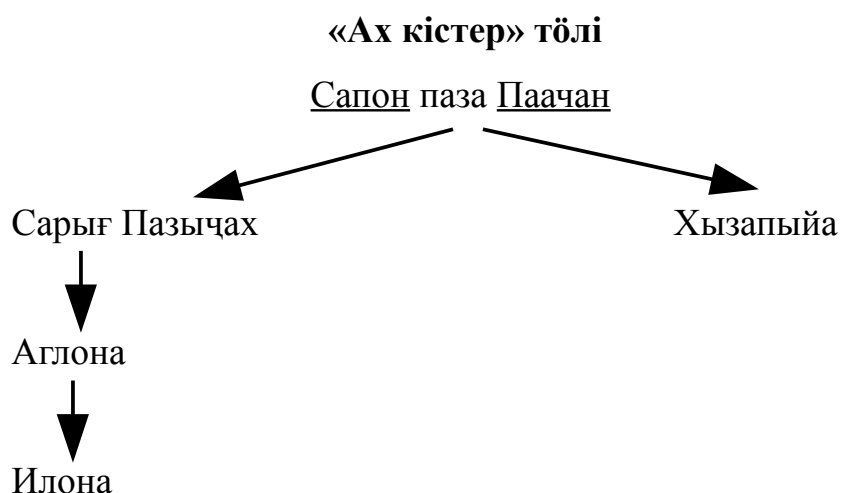

К. Нербышевтің «Көгім хорымнарда» романы

1983 чылда К. Нербышев «Көгім хорымнарда» роман сығарча. Пу авторның пастағы романы полча. Ол хроника ондайынаң пүткен. Автор ал-алынча хакас аалларында ирткен чуртасты, алынча матырларның омазын иргі тустардаң амғы күнге читіре чоллапча. Че андағ даа полза, хайзы матырларны прайзынаң палғалыстыра чарытча (*Ягор, Хызапыйа, Аглона*).

Роман улуғ часха чит парған Хызапыйа Софоновнаның, ырыстығ хоних пүдирчеткен чонның өрінізін, тойда көглесчеткенін көріп, ирткен тустаңар сағысха түзіп одырғанынаң пасталча. Пу кізі чүреен ачыда пазылған кизекте матыр ипчінең хада хығырығчы хакас чонының иргідегі чуртазынаңар, үлүзінеңер сағын парыбысча.

Романның өөн темазы – 1917 чылдағы революция соонда хакас чирінде наа хоних пүтчеткенін хоостааны, чонның пасха-пасха чардыхтарының чуртазында ол тустағы алызығларны көзідері. **Романның полтазы** хоостыра наа хоних үчүн күрезіг апарчалар комсомолецтер Ягор Чиспереков, Мишка Омельянов, коммунисттер Хызапыйа Софоновна, Рамей Иванович, Потылицын ирепчі паза аалдағы пасха даа чон. Алынча матырларның чуртас чолын хоостаанынаң пастыра хатығ күрезігде араласчатхан парчан чонның сағызы, көңні алысчатханын хоостааны – романның өөн сағызы.

«Көгім хорымнарда» писатель, революция чолын хоостап, аймах-пасха

хорығларны, алынча матырларның чуртазын чоллап, чонның пілінізі, наа хоныхха тартылызы тыығанын сын көзітче.

Романда К. Нербышев Сарығ Пазыцахтың төлінің, Рамей Ивановичтің семьязының хыйалын, чобаан, Аглонанаң Ягорның улуғ хынызы сайбалғанын, Олчаның чобағлығ чуртазын, аалдағы чонның үлүзін чир үстүнде полчатхан харбазығларынаң палғалыстыра хоостапча. Романдағы матырлар наа хоных пүдірер чолға пасха-пасха ондайнаң килчелер. өөн матырлар, Ягорнаң Хызапыйа, орыс чон аразында өзіп, кічігдең сығара революция хорығлары аразында пол парчалар. Пу туюх аалзар олар, улуғ чуртас чолын иртіп, тыып парған революционнай пілістіг кизилер пол парып килчелер.

Ягорның омазында хакас ааллардаң сыххан пастағы революционерлернің хылиин сизінчебіс. Пу піріктірілген оманы автор, улғаат парған ипчинің чооғы хоостыра, *«Партизан күннері»* очерктің матыры Николай Райковтың чуртазына төстеніп пастыр. Ягор, Райковох чіли, орыстар аразында өсче. Төреен аалынзар көп пілістіг күресчі улып айланча. Комсомол тоғызын апарып, Ягор чонның чуртазын чахсы пілче, чииттернең хада тоғынча, ойынға чөрче. Пу нымзах хылыхтығ, че сала маңзыраах, өкпеліг оол. Чуртас сурығларын ол төөле ле орта пөк полбинча. Аннаңар ол Аглонаны даа чідір салча, Көстігестің сайбах хылиин сизінмин халып, харибге кір парча. Че улуғ арғыстары, өөнінде Потылицыннар ирепчі, аны сын чолға кирип, хорығлығ туста нимені орта сизінерге, тузында идерге үгретчелер, улысчалар ағаа. Ягор, чоннаң пик палғалыс тудып, поэнының часказын таап, хайдағ даа сидік полза, чонға киртінізін чідірбинче, ағаа төленче. Пу омада хакас чонның улуғ чарыдығлығ тоғыс апарған чииттерінің піріктірілген омазы хоостал парған.

Ягорның омазын толдыразынаң чарыдар үчүн автор тиңнестіріг тіп литература ондайынаң тузаланча. Ягорны паза Көстігесні хости көзидіп, К. Нербышев оларның кизе-тоғыр хылиин көзітче, че олох туста оларның омаларында хайдағ-да төөй сарилары парох: ах сағыстығ, сын, көні хылыхтығ Ягор паза аннаң тоғыр көйтік, чойырхаас, хортых Көстігес ікөлең чапчаңнар, күлүктер, өткіннер. Литературада матырларны піди тиңнестіре көзідері

пурунғы кип-чохтарнаң халған. Мифологияда кизе-тоғыр хылыхтығ ікіс-харындастар удаа тоғасча: пірсі чахсы, чалахай, кізілерге полысча, оларны үгретче, ікінцізі, тізең, чабал, прай нимені сайбапча, ай-порааннапча. Аал чөбінің кнезі Ягор, аның хачызы Көстігес паза оларға хоза райондағы милиция істезігчі Аронов – наа хоних пүдірерге турғызылған үлгүдегі кізілер. Прайзы олар хыйғалар, тастынаң көрзе, абахайлар, че істінде олар саңай пасхалар. Ягор – «пөзік, махачы оол», Хызи пичезі анынаңар тіпче: «Хатығ сындырлығ ол кічиинең». Көстігесті пөзік, абахай, «аалның иң чиркеен, иң өткен оолғы», «кізее күлеечі, мирчең хылыхтығ», «аал пазы күстіг, өткін оол», «чахсы даа, өтіг родтаң сыхпаан полза, хабытхылығ, өткін ир» тіп палапча аны автор. Аронов, Көстігеснің көрізінең, «уғаа хыйға, көрімге дее сіліг» кізі, «ол ап-арығ, иптіг тонан салчаң, сылағай, сыхмых осхас ніске полчаң». Иргі интеллигент сөбірезінең сыххан Ароновтың тудынчатханынаңар автор пасча: «Кізілерден сала тастых арах, чоохха үстүге кірбин, өтіг көк харахтарын хыйға сағысыраста күліндір салып, ол чоохтарны пілдіртпин, иптіг тыңнап турчаң».

Матырларның омазын чарыдарға оларның істіндегі сағыстарын көзідері полысча. Ароновтың сағынған сағыстары хоостыра Ягорның паза Көстігеснің хылыхтары тиңнестіре көзіділчелер: «Итсе, аның даа хылиина кірген аал Совединің хачызы полчатхан оол – Көстігес. Ягор осхас поэна ізенчік, тимір хылыхтығ нимес. Кізіні улуғлап, танып пілче. Сағызы даа ээлчек, чапчаң ... Кізінің көңнін, оой чоллап, піліп алып, ағаа килістіре табырах хостан пілче. Ягор, тізең, улғаатчыл хылыхтығ. Хайдағ-да пір-ікі класс үгредиинең – академик. Ароновсар тиң кізі чіли хылынча. Піреде нимее дее салбин көрчеткенге төйі. Көстігес, Аронов кір килзөк, харахтарын сусталдырып, тура түзедір: чүгүр тізе – сағынмин даа чүгүре түскедег, чат тізе – турған орнындох чадыбысхадағ. Ягор одыр салча. көріп, сахтап одырадыр, «ниме кирек пазох?» теен чіли». Мындағ іле нимес көні чоох, хайда авторның сөстерінең матырның сағызы, істі-көңні читірілче, матырның омазын тирең чарыдарға полысча. Ароновтың Көстігеске чөпсінізі хоостыра пілдістіг – олар пір оңдайлығ, киліскек кізілер.

Көстігеснең Аронов, тізең, – чымыйыбысхан ыырчылар. Совет үлгүзіне чонның киртінізін сайбирға күстеніп, олар туюххан көп ниме путхапчалар. Көстігес, пайларның хузурии пол чөрчең кізі, аал Совединің хачызына кіріп алып, аны сайбағ идерге тузаланча. Ароновнаң оларның хобы сылтаанда, көп илеглер көрче ах сағыстығ, чон киреене түгеде пирін салған Ягор. Көстігезөк, аның пичезін Хызинні сөклек, көңнін түзірче. Позы, тізең, чуртас сілиин хаап алар үчүн, пір дее нимедең арынминча. Хара хыс пай ипчинің алтынын кірініп аларға сіреніп, ағаа чойырхап чөрче, ызығдаң ал халар полча, Людкечекті худалапча. Че поэнының сын сырайы іле сығарға чөрін сизініп, чой чоох сығарып, Хара хысты хызынаң хада табыраанча ызыға ыстырыбысча. Совет үлгүзіне тоғынаачых улып, олох туста пайларнаң ынағлазып, чуртаста алаң асча. Аронов – Совет тее үлгүзіне түгеде пирінмеен, иргі дее хонхты арачылапчатханнарға хозылбаан чиит кізі. Ол, істег тоғызында поэна пөзік орын чайладар үчүн, сыға кірерге күстеніп, сынчых кізі полчатханын көзідерге сіренче. Хайдағ-да чазыт пічіктер тимнеп, Көстігестің улызиинаң Ягорны чарғаа сучча. Че чуртаста хачан даа сын ниме чиңедір. Совет үлгүзі, коммунисттер Ягорның киреен ахха сығарарға улысчалар. Хачан Москвадаң Ягорның пырозы чохтаңар телеграмма килгенде, ол сағынча: «Нөös аның кирегі кічичек Ягор осхас таа кізілерге теелче? Андағда тыңох хыйға полтыр наа үлгүбіс».

Михаил Чебодаев романнаңар піди пасча: «Пасталғаннаң түгенчі страницаа читіре піснең чарылбинча Ягор. Хайди ол, он алты частығдох, партизаннарнаң хада ахтардаң тоғыр чааласча, соонаң, аал Совединің хачызы, аалдағы чииттер-комсомоллар устағчызы улып, хасхылардаң-пайлардаң тоғыр күресче. Харасхы чонның харағын чарыдып, олаңай даа колхозник улып тоғын чөргені ундулбинча, аның мыннаңар даа өс парыбызарына ізенчезің. Ягорға уғаа хомзыныстығ көөленчеткен Аглона чи? Пастағы көрістеңок кізі чүрегін аптап алчатхан Соломей хыс чи? Хығырған кізінің чүреенде олар тіріг ле кізілер осхас халчалар».

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. **Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературасы. 11 кл.: тиксі үтредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.=Хакасская литература. 11 кл.: учебник для общеобразовательных организаций.** – Аҕбан: Хакас книга издательствозы, 2016.